

Krzysztof GASIDŁO

Dziekan Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej

5. PRZEKSZTAŁCENIA TERENÓW I OBIEKTÓW POPRZEMYSŁOWYCH JAKO PROBLEM URBANISTYCZNO-ARCHITEKTONICZNY WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

STRESZCZENIE

Województwo śląskie jest najbardziej uprzemysłowionym i zurbanizowanym regionem w Polsce. Podobnie jak inne stare europejskie regiony „węgla i stali” od kilkudziesięciu lat przebudowuje swoją gospodarkę. Wiąże się to ze zjawiskiem opuszczania dotychczasowych lokalizacji przez kopalnie oraz zakłady przetwórcze. W krajobrazie pojawiają się rozległe tereny poprzemysłowe nierzadko położone w centrach miast. Ich właściwe przekształcenie i zagospodarowanie stało się poważnym problemem urbanistyczno-architektonicznym regionu. W artykule przedstawiono charakterystykę zjawiska powstawania terenów poprzemysłowych i cele ich przekształceń. Następnie omówiono ten problem w województwie śląskim. W drugiej części artykułu przedstawiono wybrane przykłady konwersji terenów pogórnich oraz poprzemysłowych na obszarach śródmiejskich oraz w procesie kształtowania krajobrazu otwartego.

1. CHARAKTERYSTYKA ZJAWISKA POWSTAWANIA TERENÓW POPRZEMYSŁOWYCH

Tereny przemysłowe są nieodłącznym zjawiskiem towarzyszącym użytkowaniu przestrzeni w celach wydobywania kopalin (górnictwo, kopalnictwo) i przemysłu przetwórczego²¹. Pojawiają się w momencie, kiedy dany teren lub obiekt przestaje odpowiadać wymogom technologicznym, środowiskowym bądź ekonomicznym. W krajobrazie pojawiały się więc „od zawsze” wyeksploatowane kopalnie (kamieniołomy, glinianki, szyby i sztolnie), nieczynne młyny, opuszczone manufaktury itp. Czasem były to obszary i obiekty o znacznej skali, tworzące zagłębia górnicze czy okręgi przemysłowe. Dziś pozostało po niektórych z nich niewiele śladów, czytelnych jedynie dla historyków i archeologów²².

W II połowie XX wieku zjawisko opuszczania dotychczasowych lokalizacji wydobywczych czy produkcyjnych stało się masowe i dynamiczne, ponieważ zmienił się paradygmat rozwoju. Tradycyjny – ukształtowany przez dwieście lat – przemysł przestał odpowiadać wymogom ochrony środowiska, oszczędności energii i materiałów, wolnemu handlowi, uwarunkowaniom społecznym. Najpierw w Europie Zachodniej i USA, a później w Europie Centralnej i Wschodniej w krajobrazie miejskim pojawiły się tak zwane ugory przemysłowe.

W Polsce problem opuszczonych i zdegradowanych terenów przemysłowych dotyczy w różnej skali wszystkich większych miast i wszystkich regionów²³. Niektóre z tych terenów są mniej widoczne, lecz problemy z nimi związane są bardzo poważne – np. zdegradowane tereny po wydobyciu siarki w rejonie Tarnobrzega, które wymagają kosztownych, wieloletnich działań rekultywacyjnych. Inne, bardziej spektakularne – w centrach dużych miast, np. po przemyśle włókienniczym i tekstylnym w Łodzi czy po stoczni w Gdańsku, nie stwarzają problemu środowiskowego, lecz z powodu lokalizacji w centrach tych miast powinny być szybko przekształcone i zagospodarowane.

²¹ Obecnie do tej kategorii zaliczamy także tereny, których sposób zagospodarowania i użytkowania był podobny do przemysłowego, np. składowiska odpadów komunalnych, tereny powojkowe, po obiektach transportu (stacje kolejowe, porty, składy i bazy transportu).

²² Niektóre z nich są znane, mimo że pochodzą sprzed tysięcy lat, jak neolityczna kopalnia krzemienia pasiastego (około 2000 szybów wydobywczych), udostępniona do zwiedzania w rezerwacie archeologicznym Krzemionki Opatowskie.

²³ Badania przeprowadzone przez Bolesława Domańskiego w 1999 roku oraz Wojciecha Jarczewskiego w 2008 roku wykazały, że ponad 79% miast o populacji ponad 100 tysięcy zidentyfikowało na swoim obszarze tereny przemysłowe stanowiące istotny problem urbanistyczny; w grupie miast o populacji 50 do 100 tysięcy było takich miast około 70%, a w grupie 20–50 tysięcy około 60% [Jarczewski 2009].

2. CELE PRZEKSZTAŁCEŃ TERENÓW POPRZEMYSŁOWYCH

Zasadniczą przesłanką przyjęcia konkretnego kierunku postępowania w odniesieniu do terenu przemysłowego jest określenie jego wartości. Głównym kryterium wartości przyjmowanym w procesie projektowania obiektów przemysłowych jest ich użyteczność. Jednakże po zaprzestaniu użytkowania tych obiektów tracą one swoją dotychczasową użyteczność, pojawiają się jednak inne wartości użytkowe, a także kulturowe (historyczne, semiotyczne) bądź przyrodnicze (ekologiczne). Pojawiają się także zagrożenia wynikające z zanieczyszczeń, awarii, katastrof itd. Określenie wartości terenów przemysłowych jest kluczowe, gdyż stanowi podstawę do zachowania, przekształcenia bądź likwidacji dotychczasowego zagospodarowania. Chociaż metody walooryzacji są podobne w całym kraju, to w okręgach przemysłowych, a zwłaszcza pogórnicznych szczególnie trudno jest oszacować wartość użytkową, kulturową i przyrodniczą. Skupienie na małym obszarze podobnych obszarów i obiektów (nadpodaż) obniża relatywnie ich wartość. Na przykład wpisanie zbyt wielu obiektów do rejestru zabytków prowadzi do rozproszenia środków przeznaczonych na badania, konserwację itd.²⁴ Z kolei wysoka niekiedy wartość przyrodnicza (ekologiczna), wynikająca zarówno z możliwości włączenia terenów przemysłowych do systemów przyrodniczych, jak i ich bioróżnorodności albo występowanie rzadkich gatunków, czasem stoi w sprzeczności z ustawowym obowiązkiem rekultywacji.

Jednak w ujęciu strategicznym, długookresowym, tereny przemysłowe mają takie walory, jak: znaczny, skoncentrowany obszar, uregulowany prawnie stan własności, dostępność transportową, często również korzystne położenie w pobliżu centrów miast. Mogą mieć zatem znaczną wartość potencjalną i służyć realizacji celów publicznych i prywatnych (Tabela 1). Nie zawsze zatem konieczne jest ich szybkie zagospodarowanie.

Osiągnięcie nakreślonych celów jest możliwe, jeśli spełnione są odpowiednie warunki. Najważniejsze z nich to:

- wysoka świadomość społeczna w zakresie kształtowania przestrzeni; ludzie chcą żyć w lepszym otoczeniu i wiedzą, jaką drogą mogą osiągnąć ten cel,
- zorganizowane społeczeństwo tworzące z inicjatywy odgórnej i oddolnej prawo oraz struktury dla osiągnięcia zaplanowanych celów,

²⁴ Na przykład badania obiektów powierzchniowych kopalń w Rybnickim Okręgu Węglowym wskazują, że około 10% obiektów przemysłowych ma wartość predestynującą do ochrony konserwatorskiej [Sokołowska 1999]. Obecnie w województwie śląskim w rejestrze zabytków znajduje się ponad 60 obiektów i zespołów zabytków przemysłu i techniki (łącznie kilkaset budynków, budowli i urządzeń nieruchomości). Poza obiektami i zespołami służącymi bezpośrednio produkcji ochroną objęto również osiedla robotnicze (18 zabytkowych osiedli), parki, wille i pałace przemysłowców. W tym miejscu należy wspomnieć wyjątkowej wartości osiedla robotnicze Giszowiec i Nikiszowiec w Katowicach-Janowie [Według wykazu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach z 2003 roku].

- dobrze funkcjonująca gospodarka: dostępne są środki na przekształcenia, istnieje popyt na tereny pod nowe inwestycje,
- odpowiednio rozwinięta nauka i technologia, wytwarzające narzędzia przekształceń.

Tabela 1

Cele przekształceń terenów i obiektów przemysłowych. Opracowanie na podstawie [Gasidło 2010]

CELE OGÓLNE		
REGION	GMINA	PRZEDSIĘBIORSTWO
Dobro wspólne państwa i regionu, np. poprawa ciągłości ekosystemu	Dobro wspólne gminy, np. uzyskanie terenów inwestycyjnych	Korzyść z działalności statutowej, np. zysk
CELE SZCZEGÓŁOWE		
ŚRODOWISKO	GOSPODARKA	KULTURA
<ul style="list-style-type: none"> -zmniejszenie ryzyka środowiskowego i zdrowotnego - ochrona obszarów rolnych i leśnych poprzez zwiększenie podaży terenów położonych w strefach zurbanizowanych -ochrona obszarów poprodukcyjnych, na których wytworzyło się środowisko cenne przyrodniczo -poprawa struktury urbanistycznej oraz ciągłości systemów przyrodniczych 	<ul style="list-style-type: none"> - wtórne wykorzystanie obiektów i terenów do celów przemysłowych, mieszkaniowych i usługowych - mniejsze nakłady na inwestycje poprzez wykorzystanie istniejącej infrastruktury -dywersyfikacja lokalnej lub regionalnej aktywności gospodarczej -wykorzystanie zasobów antropogenicznych -wzrost liczby miejsc pracy 	<ul style="list-style-type: none"> -badanie rozwoju kultury materialnej - działania edukacyjne, w celu kształtowania poczucia wartości i identyfikacji mieszkańców z regionem -kształtowanie krajobrazu kulturowego, poprawa wizerunków miast i regionu

3. TERENY POPRZEMYSŁOWE W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM

W województwie śląskim, najbardziej uprzemysłowionym i zurbanizowanym obszarze kraju, występują wszystkie rodzaje terenów i obiektów przemysłowych²⁵. Wielka aglomeracja górnośląska, a także aglomeracje rybnicka, bielska i częstochowska powstały głównie wskutek dynamicznego rozwoju górnictwa i przemysłu przetwórczego.

Działalność górnicza na terenie obecnego województwa śląskiego datuje się od średniowiecza (górnictwo srebra i ołowiu), ale dopiero eksploatacja złóż węgla kamiennego od końca XVIII wieku i jej powiązanie z produkcją żelaza spowodowały coraz szybszy przyrost areału zabudowy przemysłowej. Po 1989 roku tendencja ta uległa gwałtownemu odwróceniu. Aż do lat 90-tych XX wieku tereny przemysłowe kojarzone były głównie z widocznymi zmianami powierzchni ziemi powodowanymi przez górnictwo i kopalnictwo (wyrobiska, zapadliska, hałdy kamienia) oraz ze składowiskami odpadów hutniczych, chemicznych, energetycznych. W następnych latach pojawiły się zabudowane tereny przemysłowe po likwidowanych kopalniach, hutach, koksowniach (w aglomeracji górnośląskiej i rybnickiej) oraz zakładach maszynowych, włókienniczych, spożywczych (w aglomeracji częstochowskiej i bielskiej). Skala zjawiska była (i ciągle pozostaje) tak wielka, że oddziaływanie takich terenów na otoczenie oraz ich zagospodarowanie stanowi wyzwanie dla zrównoważonego użytkowania przestrzeni w regionie. W 1999 roku grunty zdewastowane i zdegradowane, wymagające rekultywacji i zagospodarowania, zajmowały w województwie śląskim powierzchnię 63 km² (0,05% powierzchni regionu). W 2012 roku ich areał wynosił około 40 km², co oznacza, że są one stopniowo rekultywowane i zagospodarowywane [Analiza 2010].

Tereny przemysłowe nie są rozmieszczone równomiernie na obszarze województwa. Te najbardziej „kłopotliwe”, będące źródłem ryzyka zdrowotnego lub środowiskowego, zinventaryzowano (2003–2005) w wojewódzkiej bazie tych terenów będącej elementem Regionalnego Systemu Informacji Przestrzennej. Zdecydowana większość najbardziej niebezpiecznych obszarów skupiona jest w centralnej części województwa (Rys. 1).

²⁵ Ze względu na duże zróżnicowanie górnictwa i kopalnictwa oraz działalności przetwórczej występuje wiele rodzajów terenów przemysłowych a zatem i wiele rodzajów ich klasyfikacji. Jedną z najprostszych i jednocześnie najbardziej ogólnych klasyfikacji zaproponował autor tego opracowania [Gasidło 1998]. Według niej obejmują one trzy kategorie dzielące się na rodzaje:

- Kategoria I: tereny produkcyjne; wśród nich tereny, na których sam grunt był elementem procesu produkcji (wyrobiska, składowiska itd.), zabudowane tereny produkcyjne (hale, budowle inżynierskie itd.), niezabudowane tereny produkcyjne (nieużytki);
- Kategoria II: tereny obsługi produkcji: osiedla pracownicze, infrastruktura socjalna przemysłu, infrastruktura techniczna, zieleń urządzona związana z przemysłem;
- Kategoria III: tereny wpływu przemysłu: obszary zanieczyszczone, podtopione itp. wskutek działalności górniczej lub przetwórczej.

Rozpatrując lokalizację terenów pogórnicznych i przemysłowych w zagłębiu górnośląskim oraz rybnickim w skali lokalnej i subregionalnej, należy zauważyć, że są one rozmieszczone chaotycznie, przemieszane z zabudową mieszkalną i usługową, zielenią urządzoną oraz terenami niezabudowanymi. Pozostała po przemyśle liniowa infrastruktura techniczna często jest przyczyną segmentacji przestrzeni, zaburzając ciągłość układów osadniczych, komunikacji publicznej i systemów przyrodniczych. Spowodowane jest to przestrzennym rozmieszczeniem zakładów wydobywczych na obszarach górniczych oraz towarzyszącej im infrastruktury technicznej i osadnictwa. Podobny jak na Rys. 2. schemat przestrzenny można zaobserwować na obszarze całej aglomeracji górnośląskiej i rybnickiej z wyłączeniem niewielkich obszarów miast lokowanych w średniowieczu (Bytom, Gliwice, Mysłowice, Rybnik, Żory, Wodzisław Śląski) lub planowo zakładanych w XIX i XX wieku (Katowice, Tychy). Ale i w miastach planowanych tereny przemysłowe (a obecnie przemysłowe) nierzadko znajdują się w obszarach śródmiejskich. W procesie rozwoju miast funkcja przemysłowa jest wypierana ze śródmieścia i zastępowana usługami i mieszkalnictwem. Dobrym przykładem takiego procesu są Katowice. Na rys. 2 można porównać mapy śródmieścia z lat 20. tych i 80. XX wieku. Znajdujące się pomiędzy dzisiejszymi ulicami Warszawską, 3-go Maja, Roździeńskiego i Chorzowską tereny dawnego folwarku i huty „Marta” (wraz ze stawami technologicznymi) zostały w latach 60. i 70. XX wieku zabudowane obiektami usługowymi i mieszkalnymi. Jednak przy osłabionej dynamice rozwoju (lata 90.) proces ten jest spowolniony i opuszczone ugory przemysłowe przez wiele lat zaburzają strukturę miasta (pozostawione odłogi tereny kopalni „Katowice” i huty „Baildon”). Jednym z celów przekształceń terenów przemysłowych powinna być zatem poprawa (naprawa) struktury urbanistycznej i przyrodniczej miast i regionu.

Jak wspomniano wyżej, w województwie śląskim występują wszystkie kategorie i typy terenów przemysłowych, a ich rozmieszczenie nie jest równomierne. W północnej części województwa (aglomeracja częstochowska) występują tereny po górnictwie rud żelaza, pohnicze oraz po przemyśle włókienniczym. W południowej części województwa (aglomeracja bielska) są to głównie tereny i obiekty po przemyśle włókienniczym i maszynowym. Największe ich zagęszczenie i zróżnicowanie występuje w centralnej części województwa, w pasie obejmującym obszary aglomeracji rybnickiej i górnośląskiej.

Do najbardziej charakterystycznych dla I kategorii terenów przemysłowych należą:

- wyrobiska po odkrywkowej eksploatacji piasku (np. w Kuźnicy Warężyńskiej, Maczkach, Szczakowej, Kotlarni), podziemne wyrobiska kopalń węgla kamiennego, rud cynku i ołowiu oraz srebra, zwałowiska skały płonnej (szczególnie charakterystyczne hałdy stożkowe w Rybnickim Okręgu Węglowym), gigantyczna hałda „Skalny” w Łaziskach, składowiska popiołów elektrownianych, składowiska odpadów (żużli) hutniczych, składowiska odpadów chemicznych (Tarnowskie Góry),
- zabudowa powierzchniowa głębinowych kopalń węgla kamiennego, rud cynku i ołowiu (wieże szybowe, zakłady przerobcze, łaźnie i lampiarnie), obiekty metalurgiczne (wielkie piece, spiekalnia i aglomerownia, hale lejnicze, hale walcownicze), obiekty elektrowni ciepłych (budynki kotłów i turbozespołów, chłodnie kominowe, mosty przesyłowe, kominy, zbiorniki).

Wśród obiektów II kategorii w centralnej części województwa znajduje się znaczna ilość linii kolei przemysłowych, linii i stacji elektroenergetycznych, osiedli pracowniczych, parków zakładowych. Trzeba tu wyraźnie zaznaczyć, że skutki eksploatacji bogactw kopalnych oraz dominacji pewnych rodzajów przemysłu przetwórczego to nie tylko tereny poprodukcyjne, lecz także swoiste typy zabudowy mieszkalnej i przestrzeni publicznych, zieleni urządzonej, infrastruktury przemysłowej i komunalnej, ukształtowanie i pokrycie terenu. Wraz ze skutkami niematerialnymi (zwyczaje, język itd.) tworzą one regionalne krajobrazy kulturowe.

Obszary należące do kategorii III to charakterystyczne zapadliska i deformacje terenu powstałe na skutek podziemnej eksploatacji węgla, obszary zanieczyszczone itd.

4. PRZEKSZTAŁCANIE I ZAGOSPODAROWANIE TERENÓW I OBIEKTÓW POPRZEMYSŁOWYCH W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM. WYBRANE PRZYKŁADY

Po opuszczeniu terenu przez przemysł następują na nim zmiany. Mogą one mieć charakter spontaniczny lub planowy. W przypadku niewielkich zmian (takie miały miejsce w epoce przedindustrialnej) procesy przyrodnicze lub kulturowe szybko powodują przekształcenia terenu i znajdujących się na nim obiektów, tak że już po niedługim czasie trudno nawet stwierdzić, gdzie aktywność przemysłowa miała miejsce. Na przykład pozostałości istniejącego w XVIII i XIX wieku wielkiego zagłębia hutniczego w dolinie Małej Panwi są już nieliczne (huta w Ozimku i huta w Zawadzkiem), a w wielu miejscach jego ślady można rozpoznać tylko metodami archeologicznymi. Podobnie zapomnieniu ulega fakt, że Częstochowa do lat 70. XX wieku była centrum obszaru wydobywania rud żelaza. Po działających tam kopalniach pozostało muzeum oraz charakterystyczne hałdy opadów porośnięte już dzisiaj lasem i nie kojarzone z górnictwem.

Masowe pojawianie się terenów poprzemysłowych i związane z tym zagrożenia zmusiło do zorganizowanego, planowego podejścia do ich rekultywacji, przekształcenia czy zagospodarowania (Tabela 2).

Analiza procesów przekształceń terenów i obiektów poprzemysłowych w województwie śląskim w ujęciu chronologicznym. Opracowano na podstawie [Gasidło 2010]

OKRES ZJAWISKO	PRZEDMIOT	PODMIOT	GŁÓWNY CEL	PODEJŚCIE METODA	PRZYKŁADY PROGRAMÓW I PROJEKTÓW
1950–89 Wzrost powierzchni zajmowanych przez górnictwo i przemysł	Głównie tereny pogórniczne	Państwo (przedsiębiorstwo państwowe)	Przywrócenie ekonomicznej użyteczności (uprawy rolne, leśne)	Woluntarystyczne – sporadyczne / rekultywacja	Wojewódzki Park Kultury i Wypoczynku w Chorzowie, Leśny Pas Ochronny Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, Kopalnia Zabytkowa w Tarnowskich Górach wraz ze Sztolnią Czarnego Pstrąga
1990–2000 Masowe opuszczanie i porzucanie terenów przemysłowych	Tereny pogórniczne, obiekty poprzemysłowe	Państwo, przedsiębiorstwa prywatne	Korzyść ekonomiczna	Spontaniczne / likwidacja, wyprzedaż, adaptacja, porzucenie	Program restrukturyzacji górnictwa węgla kamiennego, adaptacja śródmiejskich obiektów przemysłowych (np. Browar Mokrskiego w Katowicach-Szopienicach), obiekty po przemyśle włókienniczym w Bielsku-Białej
2001– Wzrost liczby obiektów i terenów przekształconych	Tereny i obiekty pogórniczne, poprzemysłowe, powojskowe, pokolejowe	Państwo, samorządy, przedsiębiorstwa, osoby fizyczne	Zrównoważenie relacji z otoczeniem (realizowane przez różne cele cząstkowe)	Planowe – integralne (zrównoważone) / rekultywacja, odłogowanie, likwidacja, adaptacja	Program rządowy dla terenów poprzemysłowych, lokalne programy rewitalizacji obszarów miejskich, przekształcenia śródmiejskich obiektów poprzemysłowych np. Bolko Loft, Dolomity Sportowa Dolina, obiekty po KWK „Gliwice”, lofty w Gliwicach, Muzeum Śląskie na terenie po KWK „Katowice”, Szlak Zabytków Techniki Województwa Śląskiego.

5. PRZEKSZTAŁCENIA KRAJOBRAZU

Wyjątkową w skali światowej była jedna z pierwszych realizacji (1950–1962) polegających na przekształceniu zdegradowanego wielkiego obszaru (ok. 600 ha) i utworzeniu tam Wojewódzkiego Parku Kultury i Wypoczynku (obecna nazwa: Park Śląski) w Chorzowie (rys. 4). Rozpościera się on na dawnych składowiskach kopalnianych i hutniczych, zalewiskach, bieda-szybach itp. na terenach położonych na granicy Chorzowa, Katowic i Siemianowic²⁶. Program funkcjonalny parku jest bardzo zróżnicowany i obejmuje m.in. Stadion Śląski, Górnośląski Park Etnograficzny, Śląski Ogród Zoologiczny, Planetarium, tereny wystawowe, spacerowe itd. Poważnym problemem w trakcie zagospodarowania zdewastowanych terenów była rekultywacja gruntów. Przygotowano je tak, że dawny bezleśny teren jest teraz pokryty roślinnością zdolną do bytowania i rozmnażania się. W ciągu ponad 50 lat istnienia Park stał atrakcyjnym miejscem wypoczynku i rozrywki dla mieszkańców sąsiadujących miast i całej Aglomeracji Górnośląskiej.

W latach sześćdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku realizowano inny wielkoskalowy projekt: Leśny Pas Ochronny Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego (rys. 5 i 6). W trakcie jego realizacji przebudowano setki hektarów drzewostanu zniszczonego przez szkodliwe oddziaływanie przemysłu, zrekultywowano wiele zdewastowanych terenów pogórnich, przywracając je leśnictwu lub rolnictwu. Oprócz funkcji ochronnych i przyrodniczych pas miał pełnić rolę obszaru codziennego lub weekendowego wypoczynku, dlatego wiele zdegradowanych działalnością górniczą wyrobisk (głównie popiaskowych) bądź zapadlisk przekształcano w zbiorniki wodne służące celom rekreacyjnym. Wśród nich tak znane jak zbiornik w Pławniowicach koło Gliwic czy zbiorniki Pogoria w Dąbrowie Górniczej. Niedawno oddano do użytku ponad pięćset hektarowy zbiornik Kuźnica Warężyńska w Dąbrowie Górniczej, zbudowany na terenie dawnej kopalni piasku. Pełni on rolę zbiornika retencyjnego zlewni Czarnej Przemszy oraz jest wykorzystywany do celów rekreacyjnych.

6. ZAGOSPODAROWANIE PODZIEMNYCH WYROBISK GÓRNICZYCH I POWIERZCHNIOWYCH OBIEKTÓW KOPALNIANYCH

Już w 1957 roku w Tarnowskich Górach udostępniono do zwiedzania Sztolnię Czarnej Pstrąga, a w 1976 roku Zabytkową Kopalnię Rud Srebronośnych, będące pozostałościami bogatej infrastruktury górnictwa srebra w regionie górnośląskim. Z kolei po zakończeniu eksploatacji węgla kamiennego w Zabrze przeprowadzono prace udostępniające opuszczone zakłady wydobywcze, organizując Skansen Górniczy „Królowa Luiza” w 1996 oraz Zabytkową Kopalnię „Guido” w 2007. Obecnie trwają prace nad udostępnieniem do zwiedzania Główniej Kluczowej Sztolni Dziedzicznej – unikalnej w skali europejskiej podziemnej budowli odwadniającej i transportowej, łączącej ko-

²⁶ Drugi podobny park planowano urządzić pomiędzy Zabrzem a Gliwicami.

palnie na odcinku około 14 kilometrów od Chorzowa (dawnej Królewskiej Huty) do Zabrze. Wszystkie te przedsięwzięcia były i są bardzo kosztowne oraz trudne pod względem technicznym. Należy bowiem zapewnić bezpieczeństwo geotechniczne, utrzymywać skomplikowane systemy wentylacyjne, odwadniające, transportowe itd. Z tych powodów podobne sposoby zagospodarowania dziedzictwa pogórniczego nie są zbyt często spotykane w świecie.

Nieco łatwiej zaadaptować w różnych celach kopalniane obiekty powierzchniowe. Spośród wielu przykładów można wymienić łaźnię kopalni „Gottwald” w Katowicach włączoną do kompleksu handlowego Silesia City Center (rys. 7), nadszybie szybu Wilson kopalni „Wieczorek” w Katowicach-Janowie przekształconą na galerię wystawową, różne obiekty w zabytkowej kopalni „Ignacy” w Rybniku, „Saturn” w Czeladzi, „Sośnica” w Gliwicach i wiele innych. Szerszego opisu wymagają dwa wyjątkowe przedsięwzięcia, jakimi są przekształcenia pogórnich obiektów kopalni „Katowice” i „Gliwice”.

Proces adaptacji terenu i obiektów Kopalni Węgla Kamiennego „Katowice” w Katowicach na nowa siedzibę Muzeum Śląskiego pokazuje siłę wartości znaczeniowych w procesie przekształceń obiektów poprzemysłowych. Muzeum miało już wyznaczoną lokalizację w zupełnie innym miejscu, opracowana była także jego koncepcja architektoniczna, jednak ze względów symbolicznych przeniesiono lokalizację na miejsce kopalni, planując wykorzystanie części jej zabytkowych obiektów. Istotną rolę w dyskusji o przyszłym przeznaczeniu obiektów i terenów pokopalnianych odegrały studialne koncepcja, opracowywane jeszcze w trakcie procesu likwidacji KWK „Katowice” (il. 8).

Całkowicie inne przeznaczenie przewidziano dla opuszczonych obiektów Kopalni Węgla Kamiennego „Gliwice” w Gliwicach. Monumentalny zespół budynków sali zborowej, szatni, łaźni górniczej i maszynowni oraz willi dyrektora, wzniesiony w 1911 roku, pozostawał niezagospodarowany przez krótki czas po likwidacji kopalni w 1998 roku. Wartości kulturowa i użytkowa zespołu oraz jego dobra lokalizacja (w pobliżu skrzyżowania autostrad A4 i A1) skłoniła miasto Gliwice do przejścia nieruchomości oraz opracowania koncepcji jej wielofunkcyjnego zagospodarowania. Kompleks noszący nazwę „Nowe Gliwice” obejmuje Gliwicką Wyższą Szkołę Przedsiębiorczości, Oddział Odlewnictwa Artystycznego Muzeum Miejskiego, siedziby wielu stowarzyszeń, inkubator przedsiębiorstw, wraz z zabudowywanymi obecnie terenami małego parku przemysłowego. W 2008 roku oddano obiekty do użytku (il. 9). Organizacja przekształceń, sposób i źródła ich finansowania, a także zarządzanie kompleksem o tak dużej skali wymagały poszukiwania nowych, pionierskich rozwiązań.

7. ADAPTACJA ŚRÓDMIEJSKICH OBIEKTÓW POPRZEMYSŁOWYCH

Z początkiem lat dziewięćdziesiątych XX wieku w wielu miastach wystąpił problem masowego pojawiania się obiektów i terenów poprzemysłowych w ich śródmieściach. Szczególnie mocno wystąpiło to zjawisko w Bielsku-Białej, gdzie przemysł skupił się w wąskiej dolinie rzeki Białej,

wzdłuż linii kolejowej. Pilną koniecznością stało się przekształcenie i ponowne wykorzystanie znacznej części opuszczonych zakładów włókienniczych i maszynowych. Dokonano tego w krótkim czasie (około 10 lat), posługując się „miękkimi” środkami. Biuro Rozwoju Miasta przygotowało wiele koncepcji zagospodarowania opuszczonych zakładów – ich właściciele i inwestorzy często zmieniali (pod wpływem tych pomysłów) własne wizje przekształceń, dzięki czemu uniknięto lokowania tam funkcji niekorzystnych dla śródmieścia (rys. 10 i 11).

W śródmieściach innych miast województwa śląskiego również podjęto wiele prób zaadaptowania opuszczonych obiektów przemysłowych do różnych celów. Jedną z najbardziej udanych jest przekształcenie dawnego magazynu zboża znajdującego się w Gliwicach na mieszkania (lofty). Budynek pochodzący z 1895 roku położony jest w niedalekiej odległości od Rynku na obrzeżu zielonej, dobrze zagospodarowanej dzielnicy mieszkaniowej. Zaprojektowano w nim 30 mieszkań o powierzchni od 60 do 300 m² i lokali użytkowych na parterze (rys. 12).

BIBLIOGRAFIA

1. Analiza struktury własnościowej i użytkowania gruntów w województwie śląskim w 2010 r. Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego. Katowice
2. Gasidło K.: 1998. Problemy przekształceń terenów przemysłowych, Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, s. ARCHITEKTURA, z. 37.
3. Gasidło K.: Kierunki przekształceń przestrzeni przemysłu. Wydawnictwo Politechniki Śląskiej. Gliwice 2010.
4. Jarczewski W.: Rewitalizacja terenów przemysłowych. Polskie doświadczenia i perspektywy. Jarczewski W. (red.) Przestrzenne aspekty rewitalizacji – śródmieścia, blokowiska, tereny przemysłowe, pokolejowe i powojenne. Instytut Rozwoju Miast. Kraków 2009.
5. Sokołowska-Moskwiak J.: Ocena wartości konserwatorskiej obiektów kopalnianych – systematyka zasad i możliwości kwalifikacji do ochrony. praca doktorska. Politechnika Śląska. Gliwice 1999.
6. Strączek M. Pucher M.: Adaptacja kopalni węgla kamiennego „Katowice” w Katowicach na Akademię Sztuk Pięknych i Użytkowych. Praca dyplomowa magisterska (promotorzy Gasidło K. i Cibis J.). Wydział Architektury Politechniki Śląskiej, Gliwice 2002.
7. Studium uwarunkowań i kierunków rozwoju Bielska-Białej. Biuro Rozwoju Miasta. Bielsko-Biała 1998.
8. Tomaszek S.: Przestrzenne uwarunkowania ochrony i kształtowania środowiska w aglomeracji górnośląskiej. Ossolineum. Wrocław 1989.
9. Ziora J., Orpach R.: Regionalny System Informacji Przestrzennej. Działania podejmowane przez samorząd województwa śląskiego w dziedzinie rewitalizacji terenów zdegradowanych, [w:] Innowacyjne rozwiązania rewitalizacji terenów zdegradowanych. Centrum Badań i Dozoru Górnictwa Podziemnego, Instytut Ekologii Terenów Uprzemysłowionych, Katowice 2009.

Rys. 1. Rozmieszczenie terenów przemysłowych wymagających rekultywacji w województwie śląskim [Ziora, Orpych 2009]

Rys. 2. Struktura miasta Ruda Śląska. Zwraca uwagę chaotyczne rozmieszczenie terenów przemysłowych. Objasnienia:

1. Tereny przemysłowe;
2. Tereny poprzemysłowe - nieużytki;
3. Tereny poprzemysłowe zagospodarowane;
4. Zabudowa mieszkaniowa i usługowa;
5. Wody otwarte;
6. Lasy [Gasidło 1998]

Rys. 3. Mapy śródmieścia Katowic z lat dwudziestych i osiemdziesiątych XX wieku. Porównanie zmian w obszarze pomiędzy ulicami: Warszawską, Roździeńskiego, 3-go Maja i Chorzowską wskazuje na wypieranie terenów przemysłowych ze śródmieścia oraz powstawanie ugorów przemysłowych

Rys. 4. Wojewódzki Park Kultury i Wypoczynku w Chorzowie. Po lewej; stan zagospodarowania w połowie lat sześćdziesiątych XX wieku podczas budowy Planetarium Śląskiego; po prawej; fragment terenów spacerowych [źródło: materiały informacyjne WPKiW]

Rys. 5. Rozmieszczenie ośrodków wypoczynkowych w granicach Leśnego Pasa Ochronnego GOP, według W. Armaty za [źródło: Tomaszek 1989]

Rys. 6. Krajobraz zrekultywowanych składowisk i zapadłisk pogórnich w okolicach Gliwic [fot. autora]

Rys. 7. Zachowana łaźnia górnicza kopalni „Gottwald” włączona w strukturę galerii handlowej Silesia City Center. Stan z 2000 roku [fot. autora]

Rys. 8. Koncepcja przekształcenia terenu i obiektów zlikwidowanej Kopalni Węgla Kamiennego „Katowice”. Po lewej: plan zagospodarowania terenu, obejmujący nową siedzibę Muzeum Śląskiego oraz obiekty Akademii Sztuk Pięknych; po prawej: przekrój audytorium w dawnej łaźni kopalnianej [źródło: Strączek, Pucher 2002]

Rys. 9. Obiekty Kopalni Węgla Kamiennego „Gliwice” zaadaptowane w celach edukacyjnych i usługowych [fot. autora]

Rys. 10. Bielsko-Biała. Rozmieszczenie przekształcanych terenów przemysłu – przekształcenia:

1. „dzikie” – spontaniczne,
2. prawidłowe,
3. w trakcie planowego procesu
4. zalecane [źródło: Studium 1998]

Rys. 11. Bielsko-Biała. Przykłady obiektów przemysłowych zaadoptowanych na inne funkcje: gazownia przeznaczona na biura, fabryka wyrobów filcowych przeznaczona na dyskotekę [fot. autora]

Rys. 12. Gliwice. Dawny magazyn zboża przebudowany na mieszkania (lofty) [fot. autora]

